

Magnus Brostrup Landstad

Salmedikter og kristelig nasjonsbygger

BERNT TORVILD OFTESTAD

F. 1942. Dr.theol. Prof.em. i europeisk kulturhistorie.

Bernt.Torvild.Oftestad@gmail.no

Abstract

In independent Norway, which had separated from the union with Denmark in 1814, the Lutheran confession and Lutheran state church represented aspects of national cultural identity. The Church of Norway found it necessary to develop national identity, and the minister, M. B. Landstad, was given the task of composing a new hymn book. Landstad was a hymn writer and collector of popular poetry. Theologically, he was a committed Lutheran. In his hymn book, we find a synthesis of the Lutheran tradition and Christian National Romanticism. In 1869, the Government authorized his hymn book («Kirkesalmeboken») as the official one.

Keywords: *M. B. Landstad, church hymn book, Lutheranism, National Romanticism, folklore*

Sammendrag

Luthersk konfesjon og kirkeliv var et aspekt ved norsk nasjonal identitet etter 1814. Det var nødvendig å sikre og utvikle denne identiteten i Den norske kirke. Presten M.B. Landstad fikk i oppdrag å lage en ny kirkesalmebok. Han var en konfesjonell lutheraner som var inspirert av nasjonalromantikken, velkjent innsamler av folkekjening og en anerkjent salmedikter. Salmeboken, som ble godkjent for kirkelig bruk i 1869, ble derfor preget både av klassisk luthersk lære og nasjonalromantiske idealer slik at den knyttet sammen luthersk kristendom, kirke og folk. Landstads salmebok ble «den norske kirkesalmeboken», som preget norsk kirke og kultur i over 100 år.

Nøkkelord: *M.B. Landstad, kirkesalmebok, lutherdom, nasjonalromantikk, folkekjening*

KAN EN SALMEDIKTER bli nasjonsbygger? Hva menes da med «nasjon» og «nasjonsbygging»? Man kan legge vekten på en rent statsvitenskapelig tilnærming.¹ Men det historiske perspektiv bør ikke overses.² Nasjonen er *objektivt* sett et kollektiv av mennesker som er felles om et territorium, har felles språk, historie, tradisjoner, kultur og gjerne religion. Kollektivet har *subjektivt* sett bevissthet om sin identitet som nasjon. Både de objektive og subjektive aspekter utvikles ved en historisk prosess som kjennetegnes blant annet ved politiske og ideologiske grep som utvikling av en statsordning med lovgivning og maktstrukturer.³ Man kan skjelne mellom objektive og subjektive (bevissthetsgitte) trekk ved det nasjonale, men samtidig er disse trekk forbundet. Folkets felles symboler og ritualer og ulike kulturuttrykk i kunst, litteratur, musikk etc. er objektivt gitte realiteter som møter oss i ulike praksiser. Samtidig er de betinget av folkelig tilslutning om de skal inngå i den nasjonale identitet.⁴ Å være en nasjonsbygger betyr kort og godt å bidra til at et kollektiv (på et gitt territorium) fremtrer som en nasjon.⁵

Salmedikteren som nasjonsbygger

En salmedikter produserer poetisk kunst som kan prege den nasjonale identitetsdannelsen. Men det er en forutsetning at *bruken* av diktningen og det litterære arbeid har en offentlig breddevirkning som gir en allmenn påvirkning. Det vil gjelde nasjonsbygging i alminnelighet. Men her er temaet *kristen* nasjonsbygging, som vil bety å utvikle og vedlikeholde nasjonen som en kristen nasjon.⁶ Presten M.B. Landstad fikk en slik nasjonsbyggende funksjon fra 1800-tallet av og fremover. Han var ikke bare salmedikter, men utformet også det vi må kunne kalle «den norske salmeboken». I 1848 ble han anmodet av Kirkedepartementet om å lage en ny salmebok for Den norske kirke. Fire år senere svarte han ja. I 1869 ble hans utkast til *Kirkesalmebog* offentlig godkjent til kirkelig bruk.⁷ Før århundret var omme, var den innført i så å si alle menigheter. Landstads salmebok ble den liturgiske og åndelige bærebjelken i det stats- og folkekirkelige gudstjenestelivet, ble flittig brukt også i hjemmene, men fremfor alt i den norske grunnskolen. Den formet folkets kristendomssyn og religiøse mentalitet i evangelisk-luthersk ånd. Helt opp til 1980-tallet var hans salmebok for Den norske kirke i kirkelig bruk, fra 1920-årene i «forøket» og «revidert» utgave.⁸ Nasjonen hadde ikke bare sitt verdslige statssystem, men også en statsreligion omsatt i kirkelig ordning og praksis. Det er statsreligionen som nasjonalt prosjekt Landstad går inn i og fører videre. Som kristen nasjonsbygger er han en *kirkelig* nasjonsbygger.⁹

Biografisk skisse

Magnus Brostrup Landstad ble født på Måsøy i Finnmark i 1802.¹⁰ Faren, Hans Landstad, var prest. I 1811 overtok han sokneprestembetet i Vinje i Telemark og ble i 1819 prest i Seljord. Det indre Telemark ble oppvekstmiljøet for M.B. Landstad. Han tok examen artium i 1822, studerte teologi ved universitetet i Christiania, ble cand.theol. i 1827 og prest i Gausdal året etter. Ved universitetet ble han opplært i luthersk restaurasjonsteologi, preget av ortodoksi og tradisjonsgitt konfesjonell kirkelighet.¹¹ I 1834 vendte han tilbake til Telemark, der han ble prest i Kviteseid og siden i Seljord fra 1839. Der ble han i ti år, før han i 1849 ble sokneprest i Fredrikshald (Halden) og fra 1859 i Sande i Vestfold. Der ble han til sin avskjed i 1874. Han døde i Christiania i 1880.

I det indre Telemark var det en levende kulturarv av folkeviser, eventyr og sagn. Landstad begynte innsamling av denne arven.¹² Det ble et utrettelig arbeid for å bevare den tradisjonsgitte norske kulturen. På dette felt hadde han usedvanlig gode forutsetninger. Under oppveksten i Telemark kom han bondekulturen nær, og han levde seg inn i bøndernes tenkesett og livssyn.¹³ Han samlet og utgav folkediktning og sagn. På den måten bidrog han til utvikling av nasjonal identitet, og han ble en av 1800-tallets viktigste kulturelle nasjonsbyggere.

Nærheten til det folkelige kom til å få innvirkning på hans arbeid som kristen nasjonsbygger. I sin kirkesamlebok tok han i bruk ord og uttrykk fra det folkelige språket. Det utløste negative reaksjoner. Ikke desto mindre bidrog det til utviklingen bort fra den danske kulturdominans. Men det var en *kristen* nasjon han ønsket å bygge. Den kristne nasjonsbyggeren møter vi først og fremst i hans egen salmediktning og i Kirkesalmeboken.¹⁴ Det krevde mer enn tradering av kulturell og religiøs arv. Det gjaldt å finne frem til en korrelasjon mellom det kristne og det nasjonale.

Konfesjonell patriotisme

Fritt fra Danmark i 1814, men i union med Sverige, skulle det nye Norge sikre sin fremtid både som selvstendig stat i forhold til Sverige og som et folk med kulturell egenart og integritet i forhold til Danmark. Nasjonsbygging etter dette mønster pågikk så å si gjennom hele 1800-tallet. Den hadde sine røtter i den norske patriotismen, som var vokst frem fra 1700-tallet av, og som triumferte på Eidsvoll i 1814. I løpet av 1800-tallet fikk den en ny forankring og et nytt uttrykk ved nasjonalromantikkens gjennombrudd i norsk kultur.

Landstad var ennå ikke voksen da den nye norske staten ble grunnlagt i 1814. Men han kom til å identifisere seg sterkt med det nye, frie Norge, samtidig som han hadde en klar bevissthet om nasjonens religiøse arv. Hos Landstad skjedde en integrasjon av patriotisme og luthersk konfesjonalisme. Ved reformasjonsfesten i 1837 skrev han:

*Morten Luther ved Guds Ord
tændte Lys igjen paa Jord,
og dets Straalers blide Vælde
trængte ind blant Norges Fjelde [...].*

I tredje verset heter det:

*Fred og frihet Norge eier,
Er på Herrens ord ei arm,
Lengsel efter lysets seier
Brenne i hver nordmanns barm!
I hvert trofast hjerte ned
Ordet senke trøst og fred
Norge over våre grave
Blomstre som en Herrens have!¹⁵*

Eidsvoll hadde gitt fedrelandet frihet og selvstendighet. Norge fikk en ny begynnelse. Men det hadde også en fedrearv: Lyset fra Guds Ord, som reformasjonen brakte til landet. Landstads fedrelandskjærlighet favnet begge deler. Og hans konfesjonelle patriotisme var helt i samklang med Grunnloven av 1814, som i § 1 slo fast rikets frihet og selvstendighet og i § 2 at «Statens offentlige religion» skulle være den evangelisk-lutherske. På den måten ble den kirkelige ordning og det religiøse livet som var kommet med reformasjonen, ført videre i det nye Norge. For Landstad og for de prester som han var blitt utdannet sammen med på 1820-tallet, var kjernen i den «offentlige religion» den luthersk-ortodokse lære. Det satte en front mot bibel- og dogmefornektende rasjonalisme. Men det åpnet også for noe mer.

Da Landstad ved begynnelsen av 1860-tallet så tilbake på sin studietid, markerte han også den teologiske profil han hadde tilegnet seg alt i unge år. Integrert i den offentlige lutherske ortodoksi som han var opplært i, lå den religiøse erfaring, en *hjertets inderlighet*, formet av luthersk botsteologi også med røtter i og inspirert av pietistisk fromhetstradisjon.¹⁶ Hos Landstad ser vi et karakteristisk trekk ved nytidens kristendom både på protestantisk og katolsk mark: forskjell mellom og syntese av *den offentlige religion* og *inderlighetsreligionen*. Denne spenningsfylte konsepsjon var bærende også for den lutherske nasjonalstatens nasjonsbyggende program.¹⁷ I Danmark-Norge opprettholdt (den pietistiske) enevoldskongen ved kirken og skolen den offentlige lutherske konfesjon i folket. Samtidig gav han positivt rom for og stimulerte inderlighetsreligionen både gjennom pietistisk religionspedagogikk (Pontoppidans katekismeforklaring) og ved de kirkelig kontrollerte konventikler.¹⁸ Den kristelige nasjonsbygging ble her realisert ved et pedagogisk pro-

gram som sikret kunnskapen om den offentlige religion og internaliserte den som religiøs inderlighet. Som kristen nasjonsbygger ble også Landstad betinget av dette paradigmet. Å opprettholde den religiøse enhet var et av målene hans, men de moderne frihetsideer gjorde seg stadig sterkere gjeldende i samfunnet. I det nye Norge hadde de slått igjennom i selve konstitusjonen. Grl § 100 sikret borgerne ytringsfrihet.

Landstads møte med det moderne frihetsregime

Grunnloven var konservativ. Dens offentlige religion (GrL § 2) ble vedlikeholdt og ført videre ved statskirkeordningen og skolen. Men konstitusjonen hadde også et demokratisk og liberalt potensiale som slo stadig sterkere igjennom utover på 1800-tallet.

Dissenterloven av 1845, kjempet frem av den liberale intelligentsia, frigjorde det religiøse livet slik at også ikke-lutherske kristne trossamfunn kunne holde sine samlinger og propagandere for sin tro for å vinne tilhengere – og da blant statskirkens egne medlemmer.

I 1849 var Landstad blitt sokneprest i Fredrikshald.¹⁹ På 1850-tallet kom metodistene til byen. Dermed fikk byens sokneprest plutselig en alternativ, ikke-luthersk menighet i sitt sokn som åpenlyst virket blant hans egne soknebarn for å vinne proselytter. Slikt kunne ikke være lovlig, mente han. På den måten kunne den nylig vedtatte dissenterloven ikke forstås. Landstad henvendte seg til sin biskop i Christiania for å få satt en stopper for slikt uvesen. Biskop Jens Lauritz Arup (1773–1874), som hadde vært med på å gjennomføre liberaliseringen av religionslovene på 1840-tallet, hadde alt i 1847 klart formulert hvilken betydning dissenterloven hadde for det religionspolitiske rommet som de ulike konfesjoner innbefattet statsreligionen nå befant seg i: «Vidnesbyrdet om Sandheden inden Kirkens Enemærker er givet fritt; Forsvaret for den imod secteriske Afvigelse og Kjætterske Vildfarelser er alene lagt i Sandheden selv og dens rene og kraftige Forkyndelse; den verdslige Lov har borttaget sin Tvang og sin Straf.»²⁰ Saken gikk fra biskopen til Justisdepartementet. Der ble Landstads klage blankt avvist. Kirkelig kamp mot ikke-lutherske konfesjoner måtte fra nå av føres ved skrift og tale i den borgerlige offentlighet. Demonteringen av det lutherske enhetssamfunnet var begynt for alvor.²¹

Bak Landstads manglende forståelse for det konfesjonelle mangfold som dissenterloven hadde introdusert, lå et politisk og kulturelt syn på samfunn og nasjon som samsvarte godt med hans interesse for folkets kulturelle arv og tradisjon. Landstad var dypt konservativ. Han la vekt på tradisjonen og kontinuiteten i folket. Han mislikte radikale brudd og omveltninger. Derfor tok han avstand fra thrantittene og også den oppløsning som dissenterloven hadde åpnet for. Han var en kongetro embetsmann. Senere i livet (1879) gikk han mot det rene norske flagg. Unionsmerket måtte bevares.²² Landstad hadde tilegnet

seg en patriotisk *folkekirketanke* som integrerte konfesjon, nasjon og kirke i en luthersk folkekultur, sikret ved statens konfesjon og kirkestyre. Denne folkekirketanken var egentlig kjernen i hans kristne nasjonsbygging. Men nå var ikke statsmakten lenger troverdig på det religionspolitiske feltet.

Metodistene i Fredrikshald representerte en moderne religiøsitet forankret blant annet i det frie, bevisste valg av trosstandpunkt, som innebar oppbrudd fra den konvensjonelle religion i Norge. Dette var en religiøsitet som på samme tid var individualistisk, tradisjonskritisk, men på sin måte også *folkelig*. Metodistene tilhørte ikke samfunnets høyere sjikt. Men denne form for folkelig religiøsitet var en helt annen enn den religion Landstad hadde møtt i sin oppvekst og som prest i det norske bondesamfunn, ikke minst i Kviteseid og Seljord. Denne religiøsiteten hvilte på tradisjon og konvensjon og ikke på det frihetlige sosiale og kulturelle oppbrudd. «Årene i Vinje, Kviteseid og Seljord hadde preget ham. Det var der han hadde funnet linjen bakover i tiden. Det var der han hadde følt den gode samhörighet mellom land og lynne.»²³ Den metodistiske religiøsiteten var i så henseende «fremmed». Den oppløste den religiøse enhet i folket.

I Landstads ideal for nasjonsbygging var offentlig religion og religiøs inderlighet forent. Metodismen representerte en form for inderlighet som aldri kunne inngå i noen syntese med det han så som den offentlige religion i Norge. Han måtte se på metodismen som sekterisk, ikke bare fordi den var heretisk, men også fordi den praktiserte sin inderlighet i konflikt med den offentlige kirkeinstitusjonen, og fordi den avvek fra og ved sin proselyttisme brøt opp den åndelige (sakramentale) enheten i den geografiske statskirkemenighet.

Kirkelig fornyelse i møte med en ny tid

Konfliktsituasjonen i Fredrikshald var en virkning av den modernisering av stat og samfunn som begynte omkring 1830. Også statskirken trengte fornyelse, og det på flere områder. På 1850-tallet vokste den kirkelige reformbevegelse frem. Kravet var et friere forhold til det statlige kirkestyre og utvikling av en mer selvstendig kirkelig styringsmyndighet. Det skulle gå over 150 år før man nådde målet.

Også på det *liturgiske* feltet var reformer påkrevet. Høymesseliturgen, som var arvet fra reformasjonen på 1500-tallet, var den såkalte salmemessen. Her sang menigheten de faste liturgiske ledd som salmer. Ved salmesang skulle menigheten lære hva sann kristendom var. Menigheten ble en syngende skoleklasse.²⁴ Fra dansketiden hadde man i alt tre kirkelig autoriserte salmebøker. Det var uholdbart.²⁵ Her trengtes kort og godt en ny kirkesalmebok som menighetene kunne samles om. Kirkestyret gav til sist Landstad i oppdrag å lage den.

Kravet om en ny kirkesalmebok utløste ikke bare salmediktning, men også en *hymnologisk* debatt. I 1840 utgav dikteren Johan Sebastian Welhaven

(1807–1873) sitt forslag til ny salmebok. Kort tid før hadde han trådt frem som lyriker.²⁶ Han var allerede en velkjent og omstridt kulturpersonlighet. En av Christianias mest omtykte prester på denne tiden, W.A. Wexels (1797–1866), reagerte sterkt på Welhavens hymnologiske utspill: Welhaven betraktet salmen ensidig ut fra poetens synsvinkel. Dessuten var hans forhold til Bibel og kirkelig læretradisjon for kritisk, for mye preget av tidens rasjonalisme og subjektivistiske inderlighet.

Enkelte biskoper hadde pekt på Landstad. Det var ikke uten grunn. I 1827 hadde han oversatt Philip Nicolais «Wachet auf, ruft uns die Stimme», hos Landstad med tittelen «Zions Vægter hæver Røsten» (senere i Kirkesalmeboken [= Ks] 571). I 1839 offentliggjorde han egne salmer. Nå engasjerte han seg i den hvasse debatten om hymnologiske spørsmål som planen om en ny kirkesalmebok hadde utløst.²⁷ Hans eget hymnologiske syn kom klart til uttrykk snart etter at departementet i 1852 hadde gitt ham i oppdrag å lage en kirkesalmebok. Da redegjorde han for de kirkelige og hymnologiske prinsipper han ville legge til grunn.

Salmeboken måtte være i pakt med evangelisk-luthersk lære. Og den måtte være folkelig. For Landstad betydde det noe langt dypere enn at den tok opp i seg motiver fra norsk folkespråk. Den måtte være i pakt med den norske folkekaraktæren, dens inderlighet, som gjerne ble uttrykt i vemod. I 1861 forelå hans salmebokutkast. Som ventelig var, utløste det skarp kritikk. Det man særlig slo ned på, var bruken av ord fra folkespråket.²⁸ «Bondespråket» var blandet inn i «kulturspråket». Landstad konstaterte at for mange var tyske ord den rene «honningkake», men selv ville han spise sitt folkelige «havrebrød». Det var salmesangens korrespondanse med den nasjonale identitet han ville sikre og utvikle.²⁹ Her var det romantikeren Landstad som eksponerte seg. Under arbeidet med folkediktingen hadde han hatt kontakt med Ivar Aasen. A.O. Vinje skrev i sitt blad *Dølen* at han satte Landstad høyt som dikter og var glad for hans bruk av folkelige former.

Landstads hymnologiske syn

Kirkesalmeboken var luthersk, men Landstad stod ikke for noen trang luthersdom.³⁰ Han øste av den brede lutherske tradisjon og trakk også inn den gamle, allmennkirkelige arven. Med salmen «Du være lovet Jesu Christ» (Ks 133) har Landstad gitt en mesterlig oversettelse av Luthers julesalme «Gelobet seist du, Jesu Christ». I 3. vers reflekteres klassisk inkarnasjonsteologi:

*Han, som al Verden er for trang,
Her ligger han paa Moders Fang
Som En af vore kjære Smaa,
Den Gud, af hvem vi Ophold faa. Halleluja.*

Landstad smeltet sammen tradisjon og kontekst. Han var teologisk tradisjonalist, men han gjorde tradisjonen bærekraftig i en ny tid, på den nye tidens premisser. Det gjaldt både hans egen salmediktning og hans prinsipielle litteræreliturgiske oppfatning.³¹

Kirkosalmen skal ikke være teologisk dogmatikk på vers: «Man bør [...] vogte sig for [...] at holde sig for strængt til de i et theologisk System opstillede Rubriker.» Man bør ikke søke salmer til ethvert dogme og til så mange læresetninger som mulig. For salmer blir ikke til etter en «Plan og Construction» lagt på forhånd. De er etter sin natur «Hjertets Udgydelser og inneholde gjerne en Anskuen af det guddommelige i større Omfang eller i et Total-Billede». Salmen passer derfor ikke inn i noe system fordi den kort og godt er *poesi*. Om det poetiske skriver han: «Et Digt er en heel Støbning, Aand og Ord smelte næsten uopløselig sammen.» I diktet trer den individuelle sjelen frem. Også i den kristne kirken er det berettiget at de menneskelige individualiteter kommer til uttrykk, dvs. «den forskjellige Maade hvorpaa det høiere Lys reflecteres af disse [...]. Aanden, Lyset er det samme, men det brydes i forskjellige Farver, idet det skinner tilbage fra det dunkle Dyb i Menneskesjælen, men just derfor fremstraaler saameget mere dets Herlighed». Når man lar individualitetene komme frem, gis det et rikere og bredere inntrykk: «[...] flere forskjellige Individualiteter bliver tiltalt derav – enhver finder lettere noget for sig.» Salmeboken «bliver hvad man kaller populær».³² Her møter vi et romantisk kunstsyn omsatt i en ekklesiologisk pedagogikk som var ment å fungere helt annerledes enn læringen i salmemessens «skoleklasse».

Landstad kan innordnes i det senromantiske diktermiljø i Norge fra 1830-årene og fremover, som omfattet så forskjellige personer som Johan Sebastian Welhaven, Jørgen Moe (1813–1882) og Andreas Munch (1811–1884).³³ For romantikeren gir kunsten uttrykk for den enkeltes dypeste sjelsliv, idet den åndelige erfaring smeltes inn i et helhetlig språkuttrykk som gjør ånden transparent.³⁴ Det er på dette punkt salmediktere ofte kommer til kort, mente Landstad. De «religiøse og poetiske Individualiteter» forsvinner, sammen med «de forskjellige Tidsalderes Mærker».³⁵ I Kirkesalmeboken har Landstad åpnet for de forskjellige tidsaldere så som middelalderen og den kristne antikken.

Romantikken var en reaksjon mot 1700-tallets ensidige fornuftsdyrkelse og klassisismens regelbundne, forstandsbeherskede kunst. Romantikken løftet frem den individuelle, emosjonelle erfaring, lengselen og erindringen, åndsfriheten og erotikken. Den målbar et nytt natursyn. Naturen var mer enn og i sitt vesen noe annet enn empiriske fenomener underlagt naturlovenes determinasjon. I dens indre dyp var den *ånd*, en ånd som var nærværende også i menneskets sjel. Romantikken var forankret i en identitetsfilosofisk konsepsjon. Å erkjenne og uttrykke den åndelige identitet mellom menneskesjelen og verdensaltet ble for mange romantikere et estetisk-filosofisk program og et eksis-

tensielt livsmål. Opplysningen hadde gjort historien til noe man frigjorde seg fra ved tradisjonskritikk. Romantikken på sin side så en åndelig substans eller kraft virksom i kulturhistorien. Den trådte frem i fortidens diktning, kunst og arkitektur, sed og skikk. I historien var ånden blitt kulturelt og dermed nasjonalt materialisert. Derfor gjaldt det å trenge inn i folkenes historie, deres diktning, musikk, språk, kunst og arkitektur. Romantikken ble nasjonalromantikk.

Romantikkens reverens overfor historien åpnet ikke for ortodoksiens bibelautoritet og dogmetro. Opplysningens kritikk ble ikke opphevet. Opplysningen munnet ut i en moralistisk, universalistisk religiøsitet som ikke kolliderte med moderne fornuftstro. Romantikken gav religiøsiteten et emosjonelt, individuelt og et kollektivt og historisk uttrykk – «dypere» og samtidig mer konkret enn opplysningens religiøsitet. Hvordan korrelerte Landstads kirkelige lutherdom med det romantiske kunstsyn som han hadde slik affinitet til?

Landstad mislikte Grundtvigs salmediktning. Som ortodoks lutheraner fant han hans antropologi for optimistisk. Like viktig for Landstad var det at Grundtvigs voldsomme poetiske form ikke harmonerte på noen måte med den norske folkeånd. «Den mest fuldendte Poesi», skriver Landstad, «er dog den som udtrykket de høieste og dybeste Ting med de simpleste og klareste Ord. [...] det Stille og Klare og Dybe er netop det, der mest tiltaler Folkeaaanden hos os. Der har sit udtrykte Billede i Fjeldvandene, der ligge paa vore Heider, stille, blanke og bundløse.» Der kan fisken leke og stjernene speile seg uten at de «i mindste Maade forandrer sit alvorlige og rolige Præg.» Norsk folkeånd er mediet for norsk religiøsitet. Når Kingos salmebok hadde stått sterkt i de norske menigheter, var det fordi den oppfanger den norske folkeånd, mente Landstad. Han ville at den nye kirkesalmeboken skulle korrespondere med folkeånden – et ideal som var i pakt med det nasjonalromantiske kunstsyn. Hos Landstad fant det «alvorlige og rolige Præg» sitt *religiøse* uttrykk i den lutherske botsinderlighet som ble et så sentralt motiv i hans salmediktning. Det er et alvorlig og sindig menneske som «staar for Gud, som al Ting veed». Synden er stor i tanker, ord og gjerninger. Her er angers bønn om nåde og om å bli reddet ut av syndens nød ved Jesu blod og død («Jeg staar for Gud», Ks 53).

Folkekirke som nasjonsbygging

Korrespondansen mellom folkeånd og folkekirke var en viktig forutsetning for Landstads program som kirkelig nasjonsbygger. Han ser at i Norge er folkeånden formet av det kristelige og kirkelige, og det bør den forbli. I julesalmen «Fra Fjord og Fjære» (Ks 137) beskriver han på et uforlignelig vis enheten mellom kirke og folk.³⁶ Her smeltes norsk natur og folkeliv sammen med den bibelske geografi og frelseshistorie. Syntesen, som overgriper tid og rom, blir mulig ved Guds inkarnasjon i barnet i Betlehem, som gjør Guds frelse nærværende i tiden, «i hver Mands Gaard». Også i Norge lyder det:

*Guds store Under!
Vi have Engler hyst,
Krist hos os blunder,
Guds Fred på Jord er lyst [...] (v. 3)*

Åpenbaringen overskrider tidens og rommets grenser. Det skjer ved frelsens representasjon i kirken:

*Til Kirken samle
Sig fra hver Gaard og Grend
De Unge, Gamle
Af Kvinder og av Mænd [...] (v. 2).*

Landstads kirkelighet er folkelig og *nasjonal* i videste forstand, forankret i klassisk ortodoks inkarnasjons- og sakramenteologi, slik han hadde mottatt den gjennom den lutherske læretradisjon:

*Her er Guds Hus og Himlens Port,
Herfra der gaar en Stige,
Af Ord og Sakramenter gjort,
Alt op til Himmerige (Ks 6).*

Når Landstad ser frelsen objektivt representert i kirkens nådemidler, er det den ortodokse lutherske tradisjon han fører videre.

Men Landstad utvikler ikke bare korrelasjonen mellom nasjonalromantikk og luthersk kirketanke. Han gir også romantikkens individuelle «subjektivitet» et erfaringsinnhold. Det blir etter mønsteret hos Kingo tydet ut fra Bibelen, som dermed bærer inderligheten og gir den innhold. I sin store langfredagssalme «BRyder frem, I hule Sukke» sang Kingo: «Paa hans Kors Pilatus skriver [...]», og i neste vers:

*Skriv dig Jesu paa mit Hjerte,
O min Konge og min Gud!
At ei Vellyst eller Smerte
Dig formaar at slette ud;
Denne Opskrift paa mig set:
Jesu udaf Nazaret.
Den Korsfestede min Ære
Og min Salighed skal være.³⁷*

At denne innskrivning skjer i *hertet*, er ikke tilfeldig. Hos profeten Jeremia heter det med tanke på den nye pakt: «Jeg vil legge min lov i deres sinn og skrive den i deres hjerte» (Jer 31,33, NO78/85). Salmen kom inn hos Landstad som «Paa hans Kors Pilatus skriver» (Ks 330).

Salmen «Aldrig er jeg uden Vaade» (Ks 272) var ikke med i Kingos egen salmebok, men Landstad tok den med velberådd hu inn i Kirkesalmeboken og førte slik den lutherske botsfromheten videre.³⁸

*Aldrig er jeg uden Vaade,
Aldrig dog foruden Naade,
Altid har jeg Suk og Ve,
Altid kan jeg Jesum se.*

Karakteristisk er også salmen «Naar Synderen ret ser sin Vaade» (Ks 124):

*Naar Synderen ret ser sin Vaade,
I Sjælen dybt besværet gaar,
Og Jesus kommer med sin Naade
Og lægger den paa Hjertets Saar,
Da slukkes Sorgen salig ud,
Da blir der Glæde stor i Gud.*

Gjennom syndserkjennelse og åndelig nød ledes mennesket frem til gleden ved troen på evangeliet. I denne salmen utvider han den individuelle troserfaringens inderlighet og åpner for dens nasjonale virkninger. Hans folkekirketanke er til sist forankret i individets religiøse erfaring, som er formet av Skriften. Dette er kjernen i hans folkekirkelighet. For den individuelle religiøse erfaring av synd og nåde (v. 1) vil bære også folket (v. 2 og 3): «Naar Jesus kommer ind i huset», og «Naar Jesus kommer inn i landet.» Ortodoksiens botsfromhet erfares subjektivt individuelt. Denne erfaringen får sin kulturelle relevans i Landstads samtid ved at den uttrykkes som en form for romantisk livsfølelse. Men den går ut over den romantiske rammen, siden den er forankret i inkarnasjon og nådemiddel og har kirken som forutsetning. Landstads folkekirke bindes ikke opp i det nasjonalromantisk dennesidige. Troens folk har som individer og som fellesskap en eskatologisk horisont for livet her i verden, slik det er uttrykt i hans mektige adventsalme «Jeg løfter op til Gud min sang» (Ks 107):

*Jeg løfter op til Gud min Sang
Endnu engang
Fra disse Jordens Dale.*

*Vor Herre Krist han henter mig
Snart hjem til sig
I Himlens høie Sale.*

De personer som Landstad betegnet som «historisk-kirkelige» og som «ortodox-objektive», hadde i det vesentlige gitt en fordelaktig vurdering av salmebokutkastet, konstaterte han i sin «Redegjørelse» fra 1862. Men de han kalte de «subjektivt-sygelige» med en tro som hviler i vekslende stemninger og fromme følelser, varslet på sin side konflikt om den nye salmeboken.³⁹ De pietistiske vekkelseskretser med røtter i haugianismen, som Landstad her hadde i tankene, hadde en dyp skepsis overfor hans utkast til kirkesalmebok. Ut fra Landstads synsvinkel maktet de ikke å forene den evangelisk-lutherske offentlige religion med en rett inderlighet. Hos Landstad blir inderligheten en rett erfaring og praksis i kirkens rom når den bæres og formes av kirkens lære og sakramentale liv. I pietismen kunne inderligheten bli utgangspunkt for kirkelig radikaliserings og til sist lede ut av kirken og til ensidig konventikkelkristendom fordi man nøytraliserte og var skeptisk overfor læreobjektivitet og troen på sakramentets objektive virkning. Det samme skjedde innen romantikken. Den kirkelige kristendom ble for trang for mennesker med en sterk romantisk livsfølelse.

En levende formidling av tradisjon inn i en ny tid

Landstads lutherdom og idé om den norske folkekirken ble slett ikke fundamentet for nasjonsbyggingen av Norge utover på 1800-tallet. Den nasjonale religiøse tradisjon ble for mange ikke bare problematisk, men noe som burde nøytraliseres, ja bekjempes, slik at man kunne frigjøres fra den. Og det viktigste middel til å opprettholde folkekirken, allmueskolen, ble nå utviklet i sekulariserende retning. I kirken ble den kristelige inderligheten gjerne forlagt til konventikkelen/foreningen med nedtoning både av embetsordning og sakrament.

Hvordan opplevde Landstad de sterke kirkelige og kulturelle endringer som han alt i egen levetid så tydelige konturer av? Ved midten av 1800-tallet ble Neslands kirke, en gammel stavkirke i Øvre Telemark, revet. Landstad engasjerte seg forgiveves for å redde det gamle gudshuset. Han skrev i 1852 diktet «Kvenne-Karis vise», som gir et litterært uttrykk for det vemod og den sorg han følte.⁴⁰ Han var da kommet til Fredrikshald. Kort etter kom konflikten med metodistene. Her møter man den Landstad som vil bevare. Men i Kirkesalmeboken lå det ikke desto mindre et fremtidsrettet kirkelig program. Han ønsket å føre den kirkelige og religiøse enhet i folket videre, og han gjør det i pakt med den romantiske nasjonalbevisstheten som på 1800-tallet hadde utviklet seg også i Norge.

Luthersk-konfesjonell kirkelighet, realisert ved en integrert stats- og folkekirke, båret av kristen nasjonal religiøsitet, ble etter hvert gjennomhullet og svekket. Men Landstads salmebok ble tradert videre under nye og annerledes vilkår inn i nye kontekster. Selv om den kirkelige struktur og lærekontekst som den ble til i, etter hvert forvitret, virket den på den enkelte og menighetene ved sitt budskap formidlet ved poetisk og åndelig kraft. Formålet med Landstads program var å skape enhet mellom offentlig religion og kristelig inderlighet, men etter hvert ble det i folket utviklet en ikke-kirkelig og ikke-kristen inderlighet som var både emosjonell, moralistisk og individualistisk. Den har et porøst forhold til livet i folkekirken. Om folkekirkestrukturen skal kunne opprettholdes, blir det sett som nødvendig med nyorientering av både lære og liturgi.⁴¹

Noter

- 1 En definisjon av «nasjonsbygging» er «etablering av statsmakt til en nasjonalt integrert nasjonalstat der befolkningen føler en utstrakt grad av nasjonal identitet», <https://no.wikipedia.org/wiki/Nasjonsbygging>, 26.2.2016. I sin bok *Stat, nasjon, klasse: Essays i politisk sosiologi* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987) utviklet Stein Rokkan som en av de første «nasjonsbygging» som teoretisk begrep. Se del 3 i anf. bok, med tittelen «Religion og nasjonalisme: Statsdannelse, nasjonsbygging og territoriell konsolidering i Europa».
- 2 Dette var et avgjørende utgangspunkt for et tverrfaglig forskningsprosjekt (på 1990-tallet) om nasjon, nasjonalisme og nasjonsbygging, der man tok for seg «norsk nasjonal identitetsutvikling». Se Øystein Sørensen, red., *Jakten på det norske: Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet* (Oslo: ad Notam, 1998).
- 3 Ibid., 12–14.
- 4 Ibid., 14–16.
- 5 «Nasjon» er et begrep brukt også i førmoderne tid. I år 843 ble *Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae* grunnlagt (tysk: *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation*). Men nasjon og nasjonalisme er begreper først og fremst tilknyttet det moderne.
- 6 Martin Luther stod frem som (førmoderne) kristen «nasjonsbygger» med skriftet *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* (1520) [WA 6:405–15], Martin Luther, *Verker i utvalg*, bd. 2 (red. I. Lønning og T. Rasmussen; Oslo: Gyldendal, 1979). Senere kom Luther med sin bibeloversettelse, som formet det tyske språket.
- 7 Ved kgl.res. 16/10 1869 ble Landstads utkast til salmebok autorisert til bruk ved den offentlige gudstjeneste. Om tilblivelsen av *Kirkesalmebog efter offentlig Foranstaltning samlet og udarbejdet ved M. B. Landstad*, se Einar Molland, *Norges kirkehistorie i det 19. århundre* (Oslo: Gyldendal, 1979), 2:71–106.
- 8 *M. B. Landstads kirkesalmebok revidert og forøket av stiftsprost Gustav Jensen med bistand av en komité; godkjent til kirkelig bruk ved kgl. res. 1920 og 1924*. Se Lars Flato, *Den store liturgirevisjonen i vår kirke 1886–1926* (Oslo: Land og Kirke, 1982), 189–249. I den reviderte utgaven var rubrikken «Kirkearbeide», med salmer som reflekterte utviklingen av norsk kirkeliv med bl.a. foreningsvesen for ytre misjon.
- 9 En norsk kirkehistoriker som har tatt opp nasjon, nasjonalisme og nasjonsbygging med vekt på det kristne og kirkelige, er Dag Thorkildsen, se bl.a. *Nasjonalitet, identitet og moral* (KULTs skriftserie 33; Oslo: Norges forskningsråd, 1995); idem, «Nasjon, religion og norsk nasjonsbygging i det 19. århundre», i *Religion og nasjonalisme: Rapport fra etterutdanningskurs for lærere 14.–15. november 1995* (red. I. Montgomery og D. Thorkildsen; Oslo: Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo, 1995), 7–16; idem, «En nasjonal og moderne utdanning», i Sørensen, *Jakten på det norske* [se n. 2], 265–84; idem, «Grunnloven, religionen og norsk nasjonsbygging», i *Vor kristne og humanistiske Arv: Betragtninger ved*

- 200-årsjubileet for Grunnloven (red. Ø. Ekroll, S. Hjort og E. Vegge; Trondheim: Nidaros domkirkes restaureringsarbeiders forlag, 2014), 50–73; idem, «Norwegian National Myths and Nation Building», *Contemporary Church History: International Journal for Theology and History* 2 (2014): 263–76, doi: <http://dx.doi.org/10.13109/kize.2014.27.2.263>.
- 10 Om Landstad – biografisk og litteraturhistorisk: Rikard Berge, *M.B. Landstad* (Risør: Erik Gunnleiksons forlag, 1920); Halkild Nilsen, *Magnus Brostrup Landstad: Hans liv og diktning* (Kristiania: Den Mallingske Boghandel, 1921); Kristen Valkner, «Landstads og Hauges salmebøker», *Norvegia Sacra* 12 (1932): 1–129; Egil Elseth, *Magnus Brostrup Landstad: Pilegrimen og poeten* (Oslo: Verbum, 1986); Hans Th. Landstad, *M.B. Landstad på nært hold: Belyst ved familiebreve* (Seljord: Det Norske Samlaget, 1989); Bernt T. Oftestad, «Landstad i kirkehistorien», *Telemark historie: Tidskrift for Telemark historielag* 14 (1993): 129–37; Egil Elseth, *Magnus Brostrup Landstad: Kulturvilje og kristentro* (Oslo: Luther, 1997); Astri Bjørnå, «Magnus B. Landstad: Kirkelig salmedikter i romantikkens tid» (masteravh., Det teologiske Menighetsfakultet, Oslo, 2011).
  - 11 Molland, *Norges kirkehistorie* [se n. 7], 1:113. Landstad satte sine teologiske lærere, Svend Hersleb og Stener Johannes Stenersen, meget høyt. De hadde befridd teologi og kirke fra rasjonalismen og hadde et klart trosvitnesbyrd forankret i kirkelig lutherdom. Se Elseth, *Landstad: Kulturvilje og kristentro*, 35.
  - 12 M.B. Landstads skrifter er nå under utgivelse med vitenskapelige innledninger og kommentarer av Ørnulf Hodne: Herleik Baklid, red., *M.B. Landstad: Skrifter* (hittil 3 bd.; Oslo: Novus, 2012–2015). Om Landstad som folkeminnesamler, se Ørnulf Hodne, «Innledning», *ibid.*, 1:14–89.
  - 13 Nilsen, *Landstad: Hans liv og diktning*, 21, 24; https://nbl.snl.no/Magnus_Landstad.
  - 14 En vitenskapelig biografi over Landstad foreligger ennå ikke. For noen år siden kom en omfattende og grundig biografi over Elias Blix: Anders Aschim, *Ein betre vår ein gong: Elias Blix; Biografi* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2008).
  - 15 «Bøn for Norge ved Reformations-Festen 1837», i *Sange og Digte af forskjellig Slag, mest fra gamle dage* (Christiania: Jacob Dybwad, 1879), 16f. Tredje vers er tatt inn i *Landstads reviderte salmebok* (LR), nr. 799 og *Norsk Salmebok* (NoS 1985), nr. 735. *Norsk salmebok* (NoS 2013) har den ikke med.
  - 16 I et stort anlagt minneord over sin venn fra tidlig ungdom og studietid, biskop J.M.P. Kaurin, utviklet Landstad sin oppfatning om *hjerteretsderlighet* som avgjørende for et rett åndelig liv. I en samtale under studietiden gjorde Landstad og Kaurin en nærmest mystisk erfaring av Jesu nærvær: «Og det begav sig, der vi saaledes talde og bespurgte os med hverandre, kom Jesus Selv nær til os og vandrede med os. Vi vare Daarer og senhjertede til at tro alt det, som Profeterne have sagt. Men Han oplod os Skrifterne; vore Hjerter brændte i os, der Han talde med os paa Vejen; vore Øjne aabnedes, og vi kjendte Ham, at det var Herren!» (M.B. Landstad, «Jens Matthias Kaurin I–III», *Luthersk Kirketidende* 1 [1863]: 209–21, 241–51, 257–68, se 213, 215, 263). Landstads fremstilling har fortellingen om Emmaus-vandrerne (Luk 24,13–35) som litterært mønster. Både Landstad og Kaurin ble preget av den protestantiske erfaringsteologen August Tholock (1799–1887), som man har karakterisert slik: «His lifelong battle was on behalf of personal religious experience, in opposition to the externality of rationalism, orthodoxy or sacramentarianism», https://en.wikipedia.org/wiki/August_Tholock, 26.2.2015.
  - 17 Det er Fritz Osterwalder som har utviklet denne teorien. Se Christina Rothen, «Formale und inhaltliche Normativität in Erziehungskonzepten: Von öffentlicher Erziehung und pädagogisierter Innerlichkeit», i *Sakralität, Demokratie und Erziehung: Auseinandersetzungen mit der historischen Pädagogik Fritz Osterwalders* (red. T. Deluigi et al.; Berlin: Lit Verlag / Dr. Hopf, 2013), 45–56; Arne Bugge Amundsen, red., *Norges religionshistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2005), 243ff.
  - 18 http://www.fagsider.org/kirkehistorie/lover/1741_konventikkel.htm#pp1, 27.2.2016; Steinar Supphellen, *Konventikkelplakatens historie 1741–1842* (Trondheim: Rostra, 2012).
  - 19 Ivar Bjørndal, *Magnus Brostrup Landstad: Prest, dikter og borger i Fredrikshald 1849–1959* (Halden: Forum Bjørndal, 2002).
  - 20 https://no.wikipedia.org/wiki/Jens_Lauritz_Arup, 22.2.2016.
  - 21 Arne Hassing, *Religion og makt: Metodismen i norsk historie* (Tapir: Trondheim, 1991), 143–48; Bernt T. Oftestad, *Den norske statsreligionen: Fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke* (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 1998), 121–23.

- 22 Nilsen, *Landstad: Hans liv og diktning* [se n. 10], 52f.; Elseth, *Landstad: Kulturvilje og krikentros* [se n. 10], 113–18.
- 23 *Ibid.*, 195.
- 24 Helge Fæhn, *Høymessen i går og i dag* (Oslo: Universitetsforlaget, 1977), 57–72.
- 25 Jan Schumacher, «Kirkesalmebog. Efter offentligt Foranstaltning samlet og udarbejdet ved M.B. Landstad», *Bokspor: Norske bøker gjennom 150 år* (red. P. Strømholm; Oslo: Universitetsforlaget, 1993), 116–33.
- 26 Johan Sebastian Welhaven, *Antydninger til et forbedret Psalmeverk for den norske kirke* (Christiania: Johan Dahl, 1840).
- 27 «Brev til en Ven angaaende Salmebogen og den paatænkte Indførelse af Wexel's Salmebog i vor Frelser's Menighed», *Christiania-posten*, 1852, 1.2.05.
- 28 Finn-Erik Vinje, «Landstad og språket – Landstads verk i lys av språk og nasjonalitetsideologi på 1800-tallet», i *Jeg løfter er opp til Gud min sang: Rapport frå Hymnologikonferanse i Seljord 2002* (red. J. Midttun; Trondheim: Tapir, 2003), 43–64.
- 29 M.B. Landstad, *Om Salmebogen: En Redegjørelse* (Christiania: Dybwad, 1862).
- 30 Under studietiden var han huslærer på Gran på Hadeland, der traff han sin hustru, Mina, f. Lassen. Se «Dagbok fra tiden 1825–29», i *Norvegia Sacra* 19 (1939): 1–92; Hans Anders Aschim, «Magnus Brostrup Landstads dagbok fra hadelandstiden hans, 1825–1829», *Årbok for Hadeland* 40 (2007): 99–113.
- 31 Helge Fæhn har karakterisert de norske salmebøkene ut fra hvilken salme de åpner med. Den første salmen i Thomissons salmebok (1569) handler om inkarnasjonen («Veni redemptor gentium»), Kingo og Guldberg begynner med «O store Gud, vi Love dig», og Landstad – etter vekkelsen på 1800-tallet – med «I Jesu navn». Like typisk er det at *Evangelisk-kristelig Psalmebog* begynner nedenfra med mennesket og dets tro: «Vi troe, vi all troe paa Gud». Det er fremfor alt ordet «Andagt» som kjennertegner den siste salmeboken som er «til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt». Se Helge Fæhn, *Ritualspørsmålet i Norge 1785–1813: En liturgisk og kirkehistorisk undersøkelse med særlig henblikk på geistlighetens stilling til tidens reformplaner* (Oslo: Land og Kirke, 1956), 83. Man har forsøkt å identifisere Landstad hymnologisk ut fra opplysningen, og særlig dens retorikk. Slik Merethe Roos, «Kulturendring og kirkesang: Magnus B. Landstad og opplysningstiden», *Teologisk Tidsskrift* 2 (2013): 227–40. Tanken om at Landstads hymnologiske egenart er betinget av opplysningen, krever en nøye karakteristikk av opplysningens oppfatning av religion. Viktig i denne sammenheng er opplysningens læreprofil, slik vi møter den i Danmark-Norge ved begynnelsen av 1800-tallet. Uttrykket «andakt» («Huus-Andagt») i opplysningens kontekst bør klarlegges. Skal man få et rett inntrykk av Landstads retorisk-hymnologiske egenart, må man ta utgangspunkt i hva han ønsker å uttrykke gjennom sine salmer. Det er ikke på noen måte den «kristne religion» som opplysningen stod for, men kirkelig lære. Det fremgår av hans egne salmer og dem han tar inn i sin kirkesalmebok. Der møter vi også de retoriske figurer og metaforiske former som tjener dette formål. Bl.a. blir nasjonale fenomener i natur og folkelig gitt retorisk kraft til å uttrykke kirkelig tro. Hos Roos mangler så vel nødvendig avklaring av opplysningens «religion» som tekstanalyse av en eller flere av Landstads salmer. Svakheten i anf. artikkel er dens mangel på idéhistorisk og teologisk analyse og bruk av de mest nærliggende kilder: Landstads egne salmer. Bare ett (!) bidrag fra litteraturen om Landstads salmediktning er anført. Anf. bok av Helge Fæhn er ikke brukt.
- 32 «Brev til en Ven» [se n. 27]; Nilsen, *Landstad: Hans liv og diktning* [se n. 10], 84f.
- 33 Sigurd Aa. Aarnes, *Æsthetisk Lutheraner og andre studier i norsk senromantikk* (Oslo: Universitetsforlaget, 1968); Bjørnå, «Landstad: Kirkelig salmedikter» [se n. 10], 68–79.
- 34 John Ole Askedal og Vidar L. Haanes, *Den romantiske visjon* (Oslo: Novus, 2004); Eirik Vassenden, «Welhaven og den andre romantiken», i *Gjenlyd av min sang* (red. L. Bliksrud; Oslo: Unipub, 2009), 123–36.
- 35 «Brev til en Ven».
- 36 Først utgitt 1856 i heftet: *Jule-salmer saadan som de agtes foreslaaede til kirkeligt Brug*.
- 37 Kingo, *Den forordnede Kirke-Psalmebog* (Christiania, 1859), nr. 310.
- 38 Salmen finnes i Kingos *Aandelige Siunge-Koors Anden Part* (46), 1681. I 1855 ble den tatt opp i *Psalmebog til Kirke og Huus-Andagt* (København, 1855; Roskilde Konvents salmebog). Se Anders Malling, *Dansk salmehistorie*, bd. 1 (København: J.H. Schultz, 1966), 43f.
- 39 Landstad, *Om Salmebogen* [se n. 29], 7.
- 40 Nesland stavkirke ble revet vandre 1847. Harme over en slik vandalisme gav Landstad uttrykk for i diktet «Nesland Kirke», utgitt først i 1852,

senere i *Sange og Digte af forskjellig Slag* [se n. 15], 181–217; http://www.rauland.org/?sp=NO&p=73_94_57&pr=73_195_6, 22.2.2016.

- 41 En variant av en slik dogmatisk-ekklesiologisk tenkning finnes hos Dag Thorkildsen, «Nasjon, religion og norsk nasjonsbygging» [se n. 9],

15f.: Det folkekirkelige ideal er en kirke som er «åpen» og «inkluderende», som er «kvalifisert kun av evangeliet» og «menneskeverdet». Det betyr at man har viktige forbehold overfor den folkekirke som tok form på 1800-tallet i Norge, som Landstad var en så vesentlig grunnlegger av.